

Komunikace versus systém, nebo komunikace versus model?*¹

ABSTRACT:

This article is a reaction to M. Komárek's essay *Communication versus system?* (1999) and is primarily concerned with the critical analysis of the dichotomic concept of natural language. In particular, the absence of empirical evidence for a language system (*langue*) is pointed out, which creates serious issues for the entire structuralist approach. That is, if it is impossible to have empirical experience with a language system (*langue*), it is thus impossible from the position of empirical science to make any sort of claim regarding the relationship between this system and concrete instances of speech. It is thus deemed necessary to reject the *langue-parole* dichotomy in linguistics. The aim of non-dichotomic linguistics is, then, to create models of the speech behavior of language users, not the reconstruction of a language system (*langue*). As natural language in actual communication is quite varied, these models will have a merely approximative character.

Je s podivem, že české lingvistické prostředí (alespoň viděno z hlediska publikací v hlavních lingvistických časopisech) stojí do jisté míry stranou zajímavého a – dle mého názoru – i velmi zásadního sporu, který se týká základních východisek jazykovědného výzkumu.² Výjimkou potvrzující pravidlo je (byť ne příliš intenzivní) diskuse J. Kořenského a M. Komárka na stránkách *Slova a slovesnosti* (viz Kořenský, 1987, 1994; Komárek, 1999), diskuse mezi funkcionalistickým pojetím odmítajícím základní strukturalistická východiska, zejména *langue-parole*ovou dichotomií a chápání jazyka jako systému, na straně jedné a přístupem strukturalistickým, jenž se však do značné míry snaží respektovat změny v jazykovědě po tzv. komunikativním obratu, na straně druhé. Za jeden z nejlepších pokusů o vyjasnění obou pozic, za současné obhajoby strukturalistického přístupu, pokládám článek M. Komárka *Komunikace versus systém?* (1999). V následujících řádcích bych jej chtěl podrobit kritickému čtení, a pokusit se tak o další pokračování diskuse týkající se tohoto tématu.

Nejprve si zrekapitulujme, co je vlastně samotným jádrem sporu obou přístupů. Stručně řečeno, jde o to, zda máme (podle strukturalistů) setrvávat na dichotomickém pojetí jazyka, podle kterého existuje určitý jazykový kód (*langue*)³ realizující se v konkrétních řečových aktech, nebo zda je adekvátnější tento model opustit a vnímat jazyk „monisticky“ jako neustálý „sebevytvářející se“ proces (Kořenský, 2003), jehož jedinou realitou je

¹ * Tento text byl přednesen na kolokviu *Strukturalismus dnes*, pořádaném 12. 10. 2004 na Katedře bohemistiky Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci při příležitosti životního jubilea prof. PhDr. Miroslava Komárka, DrSc. (Kolokvium bylo uskutečněno díky rozvojovému programu č. 21210821.)

² Mám na mysli spory mezi formalisty a funkcionalisty, viz např. Hopper (1987), Darmell, M. – Moravcsik, E. (1999), Newmeyer (2003), Carnie – Mendoza-Denton (2003) aj. Nejaktuálněji k této problematice srov. sérii reakcí na Newmeyer (2003) v letošním prvním čísle *Language*: Clark (2005), Laury – Ono (2005), Meyer – Tao (2005) a Nemeyer (2005).

³ Z článku M. Komárka jednoznačně vyplývá, že lze pojem kódu chápat synonymně s pojmem *langue*.

množství řečových aktů. Je tedy zřejmé, že má-li být obhájena strukturalistická pozice, je nutné především vymežit povahu kódu (*langue*) a zejména možnosti jeho poznání, což spolu ovšem nerozdělitelně souvisí.

M. Komárek tvrdí, že kód je *systém*, a to „systém koexistujících znakových jednotek různého řádu a funkce (sdružených v subsystémy různého stupně otevřenosti) i systém pravidel jednoznačného přiřazování významů ke znakům a pravidel jejich vzájemné kombinace“ (Komárek, 1999, s. 189). Dále je kód chápán jako nástroj, instrument komunikace a mezi jeho vlastnosti (při srovnání s komunikací) patří dynamičnost a synchronní systémovost, na rozdíl od komunikace mu však chybí procesuálnost a konkrétnost.

Nestrukturalisticky zaměřeného člověka zde však jistě může napadnout zcela relevantní otázka – odkud čerpáme své znalosti o jazykovém kódu, zvláště s přihlédnutím k tomu, že tomuto kódu schází vlastnost konkrétnosti. M. Komárek si je nepochybně vědom tohoto problému, a proto se ihned po vymezení vlastností kódu zabývá právě touto otázkou.

Podle M. Komárka nelze kód zkoumat přímo, bezprostředně, ale jen skrze množství jazykových komunikátů realizovaných v různých komunikačních situacích – teprve z nich lingvista vyvozuje svou představu o jazykovém kódu. Jeho práce je rekonstrukcí podstatných rysů jazyka, jež jsou skryty v sumě komunikátů (Komárek, 1999, s. 190). Zde se však objevuje první vážná námitka: proč předpokládat, že komunikáty jsou realizací synchronně systémového a neprocesuálního kódu, obzvláště když tyto vlastnosti (synchronnost a neprocesuálnost) komunikátům, jež jsou *jediným* podkladem při zkoumání kódu, chybí? Na základě jakých evidencí shledáváme tento předpoklad udržitelným? Díky nekonkrétnosti kódu jistě nepůjde o evidence empirické. Pak nám ale nezbývají než ty, jež musíme označit za metafyzické.

Sledujme dále, v jakém smyslu je vymezena povaha strukturalistických teorií. M. Komárek uznává, že teorie jsou pouze aproximativní modely, což je dáno přirozenou povahou zkoumaných komunikátů, které jsou neustále proměnlivé, až amébovité. Píše, že spíše než struktura jazyka (kódu) je výsledkem analýzy jakási umělá, racionální konstrukce, která se struktuře jazyka pouze podobá (Komárek, 1999, s. 191). A zde se dostáváme k další námitce: když máme před sebou jen množství velmi proměnlivých komunikátů (u nichž bezpochyby nelze hovořit o nějakém jednoznačném přiřazování významů, jak je tvrzeno o kódu) a jsme si vědomi, že teorie je jen přibližný model, jak můžeme o kódu, jeho existenci a vlastnostech, pronášet tak silná tvrzení (viz výše)? Jak o něm můžeme hovořit jako o nástroji komunikace, jako o něčem od ní tak odlišném, když jediné, co o něm víme, je vyjádřeno pouze pomocí

aproximativního modelu vytvořeného na základě rozboru právě a jen konkrétních komunikátů? Je tvář v tvář tomu strukturalistická dichotomická teorie udržitelná?

Stejnou otázku si klade i M. Komárek, když se ptá, zda nás uvedená zjištění mají vést k rezignaci. Tvrdí, že nikoliv, naopak je prý třeba v proudu variantnosti komunikátů hledat invariantnosti, tj. systém v jazyce (Komárek, 1999, s. 191). Tímto tvrzením ale jako bychom se vrátili zpět k první námitce – empirická zkušenost s konkrétními komunikáty nám podle všeho sice nedává dostatečnou oporu pro tak silná tvrzení o systémové (a tudíž i invariantní) povaze jazyka (ve smyslu *langue*), ale my invarianty přesto budeme hledat, i když víme, že je ve skutečnosti nemůžeme poznat. Z hlediska (empirické) vědy je to paradox, který může být překonán pouze určitými metafyzickými předpoklady.

Přibližme si autorova metodologická východiska (jím samým) aplikovaná na dialog dvou mluvčích. M. Komárek uznává, že řečová realita neodpovídá určité ideální představě, podle které by dva partneři v dialogu užívali stejný kód. Naopak je z analýz konkrétních dialogů zřejmé, že mezi partnery jsou v řeči jak významné shody (které jsou jednou z nejdůležitějších podmínek úspěšné komunikace), tak i velmi významné difference, jež právě znemožňují postulovat jeden společný kód pro oba mluvčí. Spíše by se dalo mluvit o tom (pokud bychom zůstali u strukturalistické terminologie), že oba mluvčí mají *své vlastní* kódy, které vykazují určitou míru vzájemné shody, díky níž si rozumí. Zdá se zřejmé, že nepochybná existence obrovského množství variantních kódů (de facto každý jedinec má svůj kód, nebo spíše každá komunikační situace se vyznačuje díky rozdílnosti kontextů a subjektivnosti jejich prožívání rozdílnými kódy) také ohrožuje základní dichotomické strukturalistické stanovisko. I tohoto si je M. Komárek vědom, když si klade otázku, zda tyto závěry „mluví proti naší tezi, že lingvista rekonstruuje z konkrétních jazykových projevů jazykový kód, tj. jeho kvazistrukturu, kvazisystém“ (Komárek, 1999, s. 191n.), na kterou odpovídá, že nikoliv, že přes všechny tyto obtíže saussurovský kód stále zůstává cílem zkoumání (tamtéž). Toto tvrzení však opět stojí na empiricky netestovatelném předpokladu, podle něž je jazykový kód „konstantní osou, kolem které cirkuluje proud komunikačního procesu“ a podle něž „mluvčí vybírá z kódu – vycházejí z propozice – pro svou výpověď vhodná pojmenování, ... kdežto posluchač přiřazuje prvky konkrétní výpovědi k témuž kódu, který je uložen v jeho povědomí, na základě toho rekonstruuje výchozí propozici“ (tamtéž, s. 192).

Problematičnost a z toho plynoucí dvojznačnost dichotomického pojetí, jak je představeno M. Komárkem, se potvrzuje v autorově závěrečném shrnutí: na jedné straně se mluví o tom, že abstraktní, ideální jazykový systém je *poznatelný* skrze jazykovou

komunikaci, na straně druhé je řečeno, že je možno vytvářet jen funkční model, který *nelze* se skutečným abstraktním systémem jazykového kódu ztotožňovat (Komárek, 1999, s. 193). Kód tedy jako by *byl* i *nebyl* poznatelný zároveň.

Jaké východisko se tváří v tvář této kritické analýze nabízí? Domnívám se, že setrvávání na dichotomickém pojetí jazyka je právě díky vzneseným námitkám neudržitelné. Tzv. kód (langue) prostě nemůžeme poznat empiricky a naše teorie jsou jen modely – proto bych se mluvení o kódu jako o něčem reálně existujícím, co má určité vlastnosti, raději vzdal. Zdá se mi poctivější přiznat, že reálně existují *jen* komunikační události a my *jen* vytváříme aproximativní modely. Každá komunikační událost má bezpochyby určitou strukturu, která souvisí s jinými, předcházejícími komunikačními událostmi (a která umožňuje porozumění), neexistuje však žádné empirickým testováním podložené oprávnění tvrdit, že naše interpretace této struktury má nějakou souvislost se *skutečnou* strukturou jazyka, tedy kódem (langue). Ba co víc, to, co nazýváme strukturou, není ničím jiným než *naší interpretací* popsatelných pravidelností daných komunikačních událostí, pravidelností objevujících se právě a jen prostřednictvím těchto událostí. Tato struktura však již bezpochyby není strukturalistickým „systémem pravidel jednoznačného přiřazování významů ke znakům a pravidel jejich vzájemné kombinace“, nýbrž je to spíše soubor pravidelností svědčících o určitých tendencích (tu silnějších, tu slabších) zkoumaného řečového jednání. Je to tedy jakási fuzzy struktura, „vynořující“ se v konkrétních procesech komunikace a tuto komunikaci zároveň umožňující.

Výsledkem tohoto přístupu je rezignace na pojem kódu (langue) a chápání lingvistických teorií jako aproximativních modelů, které popisují pouze a jen výše zmíněné „vynořující“ se pravidelnosti. Možná se tímto ambice našeho poznání zmenšují, na druhou stranu se tím stávají adekvátnějšími a obhájitelnějšími.

LITERATURA

Carnie, A. – Mendoza-Denton, N. (2003): Functionalism is/n't formalism. *Journal of Linguistics*, 39, s. 373–390.

Clark, B. (2005): On stochastic grammar. *Language*, 81, s. 207–217.

Darnell, M. – Moravcsik, E. (eds.) (1999): *Functionalism and Formalism in Linguistics I-II.*, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.

Hopper, P. (1987): Emergent grammar. In: *Proceedings of the Thirteenth Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society*, 13. Berkeley: Berkeley Linguistics Society, s. 139–157.

Komárek, M. (1999): Komunikace versus systém? *Slovo a slovesnost*, 60, s. 187–193.

Kořenský, J. (1987): K procesuálnímu modelování řečové činnosti. *Slovo a slovesnost*, 47, s. 177–189.

Kořenský, J. (1994): Morfologické kategorie a procesuálně-komunikační přístup k řeči. *Slovo a slovesnost*, 55, s. 81–89.

Kořenský, J. (2003): Procesuální gramatika v kontextu současných tendencí lingvistického myšlení. *Slovo a slovesnost*, 64, s. 1–7.

Laury, R. – Ono, T. (2005): Data is data and model is model: You don't the data that doesn't fit your model! *Language*, 81, s. 218–225.

Meyer, Ch. F. – Tao, H. (2005): Response to Newmeyer's 'Grammar is grammar and usage is usage'. *Language*, 81, s. 226–228.

Newmeyer, F. J. (2003): Grammar is grammar and usage is usage. *Language*, 79, s. 682–707.

Newmeyer, F. J. (2005): A replay to critiques of 'Grammar is grammar and usage is usage'. *Language*, 81, s. 229–236.